

Katowice, 2.06.2026 r.

Dr hab. prof. UŚ Waław Gójniczek

Instytut Historii

Uniwersytet Śląski

ul. Bankowa 11

40-007 Katowice

Recenzja pracy doktorskiej:

Pani Anny **Radziejewskiej**

**Śląskie Centralne Archiwum Ewangelickie we Wrocławiu
(1934–1945) jako realizacja idei archiwum historycznego**

Dzieje archiwów na Śląsku mają już stosunkowo obszerną bibliografię przedmiotu, niemniej są zagadnienia opracowane w niezadowalającym stopniu lub nawet były dotąd pomijane. Niewątpliwie jednym z ważniejszych śląskich tematów archiwalnych, właściwie pomijanych, a na pewno w polskojęzycznej literaturze, jest Śląskie Centralne Archiwum Ewangelickie we Wrocławiu, jedno z trzech archiwów historycznych funkcjonujących na terenie niemieckiego Śląska przed II wojną światową. W 1811 roku powstało Staatsarchiv Breslau, a następnie archiwum Diecezjalne we Wrocławiu oraz trzecie, będące przedmiotem recenzowanej dysertacji. Druga wojna światowa okazała się również tragicznym czasem dla archiwów wrocławskich, które podobnie jak archiwa warszawskie utraciły znaczną część swoich zasobów. Podjęcie przez Doktorantkę tego tematu uważam za cenną i ważną inicjatywę. Jednocześnie trzeba przyznać, że temat jest trudny, bowiem dotyczy instytucji, której dokumentacja uległa rozproszeniu i w znacznym stopniu zniszczeniu. Niewątpliwie dla polskiej historiografii ważne jest aby objąć badaniami również dzieje archiwów śląskich w czasach pruskich, tj. od połowy XVIII wieku, nie tylko historycznych, ale również archiwów miejskich, wielkiej własności ziemskiej, firm itd. Chodzi o badania nad metodyką pracy, zasobami, w tym utraconymi poprzez próby ich rekonstrukcji, systemami opieki archiwalnej.

Praca ma układ problemowy i składa się ze: wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, bibliografii i aneksu. Konstrukcja pracy jest właściwa i jest konsekwencją narracji przyjętej w dysertacji. Zaproponowany tytuł w precyzyjny sposób oddaje treść opracowania. Recenzowana

praca powstała w oparciu o kwerendy archiwalną i bogatą biblioteczną. Doktorantka swoimi badaniami objęła niemieckie i polskie archiwa.

I

Za ważne oraz oryginalne osiągnięcia i ustalenia Anny Radziejewskiej należy uznać w szczególności następujące:

1. Opracowanie dziejów Śląskiego Centralnego Archiwum Ewangelickiego we Wrocławiu w latach 1934-1945 w sposób zasadniczy zmieniając wiedzę na jego temat, uwzględniając szerokie tło, pozwalające zrozumieć procesy, którym podlegały archiwa historyczne.
2. Nakreślenie metodyki, opracowania zasobu, konserwacji oraz pracy na przedpolu archiwalnym, czyli opieki archiwalnej, co w znaczny sposób poszerza wiedzę na temat działalności archiwów historycznych na Śląsku w XX wieku.
3. Jej zasługą jest wprowadzenie do obiegu naukowego olbrzymiej liczby faktów zupełnie dotąd nieznanych. Tego typu dane stanowią większość pracy. Doktorantka z dużym wyczuciem odnajdywała źródła w archiwach niemieckich. Praca ta dobitnie potwierdza, że dysponując dużą liczbą faktów można znacząco podnieść jakość pracy.

II

Przechodząc do uwag krytycznych, sugestii i uzupełnień należy zaznaczyć, że zostały one podzielone na dwie części: uwagi ogólne i szczegółowe. Za dyskusyjne należy uznać w szczególności następujące propozycje p. Anny Radziejewskiej:

Uwagi ogólne:

1. We wstępie, s. 18 Doktorantka napisała: */.../ W polskiej literaturze naukowej nie odnajdziemy jednak żadnego opracowania traktującego o historycznych archiwach ewangelickich /.../*; z czym nie można się zgodzić. Przed szesnastoma laty wraz z dr Barbarą Kalinowską-Wójcik opublikowaliśmy artykuł pt.: *Dzieje i zasób archiwum parafii ewangelickiej w Cieszynie*, ([w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim. W trzystulecie założenia kościoła Jezusowego w Cieszynie*, red. Renata Czyż, Waclaw Gojniczek, Daniel Spratek, Cieszyn 2010, s. 534-546). Opracowanie to powstało na bazie wcześniejszej literatury przedmiotu oraz kwerendy wykonanej podczas prac porządkowych nad zasobem parafialnym. Wówczas, dzięki funduszom norweskim, wyremontowano magazyny (nawa w kościele, przeprowadzono dezynfekcję całości zbiorów (w tym bibliotecznych), zakupiono pudła bezkwasowe oraz przeprowadzono porządkowanie zespołów, ponadto część najcenniejszych jednostek poddano głębokiej konserwacji. Archiwum to gromadzi nie tylko akta parafii w Cieszynie, ale akta

senioratu śląskiego oraz superindendentury morawsko-śląskiej, czyli biskupstwa. Zasób składa się z ponad 100 mb. akt. Zabrakło również przy omawianiu literatury archiwalnej dotyczącej protestantyzmu przewodnika po archiwach i archiwaliach w Polsce (Dzieje protestantyzmu w Polsce. Przewodnik archiwalny / Geschichte des Protestantismus in Polen. Archivführer, opr. Elżbieta Alabrudzińska, Grzegorz Jasiński, Hanna Krajewska, Toruń 2001).

2. Na s. 18 Autorka stwierdziła: *!...! Co prawda ewangelicy zawsze stanowili w Polsce mniejszość wyznaniową, lecz nie zmienia to faktu, że posiadali duży wpływ na rozwój kultury na ziemiach polskich. !...!*. To zdanie jest zbytnim uproszczeniem. Reformacja w Rzeczypospolitej i na Śląsku, czyli kraju koronnym Korony Królestwa Czeskiego przebiegała zupełnie inaczej. W Rzeczypospolitej dominowali kalwini i to była reformacja szlachecka. Natomiast na Śląsku prym wiódł luteranizm i w XVI wieku protestanci śląscy byli większością społeczeństwa w tym kraju koronnym. Od 1609 roku rozpoczął się okres kontrreformacji, który przybrał na sile po wojnie trzydziestoletniej. Po wojnach śląskich większość Śląska trafiła pod berło Hohenzollernów i to zakończyło okres prześladowania protestantów w tej części Śląska. Dolny Śląsk pozostał aż do 1945 roku w większości zamieszkały przez protestantów. Ponadto nie można twierdzić, że ewangelicy mieli tylko duży wpływ na rozwój kultury. Byli to ludzie wielu profesji: przemysłowcy, politycy, naukowcy, lekarze, wojskowi itd.

3. s. 26 Autorka stwierdziła: *Poszukiwania źródłowych pozostałości z działalnością ŚCAE miały również negatywny wynik w Bibliotece i Archiwum im. B. R. Tschammera w Cieszynie, funkcjonujących w ramach Muzeum Protestantyzmu !...!*. Po pierwsze Biblioteka i Archiwum im. B.R. Tschammera nie funkcjonuje w ramach Muzeum Protestantyzmu, tylko są to dwie jednostki działające w strukturze parafii. Po drugie nie jest prawdą, że w zasobie BiAT nie ma dokumentacji związanej z działalnością ŚCAE, wystarczy zajrzeć do wspomnianego artykułu o tym archiwum. Szerzej do tego jeszcze odniosę się poniżej.

4. System opieki archiwalnej opisany przez Doktorantkę w dysertacji dokładnie pokazuje według jakich zasad realizowano nadzór nad zasobem struktur kościoła protestanckiego w III Rzeszy. Niemniej zabrakło krótkiego passusu na temat, że był to powszechny system stosowany w Niemczech, w relacji archiwa państwowe a instytucje, urzędy, sądy oraz kościelne, także kościół katolicki. Państwowa służba archiwalna interesowała się również kościelną opieką archiwalną. Tu pomocą będzie monografia Marka Staszewskiego, *Niemiecka polityka archiwalna na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy 1939-1945*, Warszawa - Łódź 1991. Ten fakt tłumaczy dlaczego w aktach Staatsarchiv Kattowitz znajdują się materiały dotyczące archiwum kościelnych katolickich i ewangelickich działających w prowincji górnośląskiej. Niezwykłym przewodnikiem po tych aktach jest opracowanie Antoniny Staszków, archiwistki

najpierw z Wrocławia, a następnie z Katowic pt.: *Archiwalia, zbiory biblioteczne i muzealne Górnego Śląska w latach 1939-1945. Sumariusz tematyczny do zespołów w Archiwum Państwowym w Katowicach Staatsarchiv Kattowitz, Archiv beratungstelle Oberschlesien Kattowitz*, Katowice 2007. Na temat działalności archiwistów w Katowicach jest już stosunkowo bogata literatura, w której uwzględniono również wątek kościelnej opieki archiwalnej. Podstawowe prace to: A. Staszów, *Działalność niemieckiej służby archiwalnej w Katowicach w latach 1939-1945*, Silesia Superior, 1, Katowice 1994, s. 9-20; Tomasz Fałęcki, *Dzieje państwowej placówki archiwalnej w Katowicach do 1945 r.*, Szkice Archiwalno-Historyczne, nr 1, Katowice 1998, s. 53-64; Edward Długajczyk, T. Fałęcki, *Archiwum Państwowe w Katowicach 1932-1997*, Katowice 1997 oraz najnowsza pod red. Barbary Kalinowskiej-Wójcik (*Archiwum w regionie, region w Archiwum. 80 lat Archiwum Państwowego w Katowicach 1932-2012*, Katowice 2012). Zastanawiające, czy istnieje dokumentacja Staatsarchiv Breslau dotycząca przedpola archiwalnego, w której będą zawarte wiadomości dotyczące opisywanego tu Archiwum, podobnie jak w przypadku Staatsarchiv Kattowitz.

5. W rozdziale 1 pt.: *Rozdział 1. Archiwa historyczne: idea i praktyka* Autorka, uważam, zbyt szczegółowo omawia dzieje archiwów europejskich. Dzieje archiwów w starożytności, średniowieczu i nowożytności uważam za obszerny, niepotrzebny passus - nie na temat. To nie ma znaczenia dla narracji pracy o XX-wiecznym archiwum ewangelickim na Śląsku. Wystarczy skwitować te dzieje krótką wzmianką. Istotne są dzieje Archiwum od momentu powstania Archiwum Narodowego we Francji. Identycznie informacje o archiwach wyznaniowych. Niepotrzebne są tak szczegółowe informacje o archiwach kościelnych w Polsce. Wydaje mi się, że istotny jest rozwój archiwów w Niemczech i na Śląsku, w tym także archiwów kościelnych obu wyznań.

6. Najpewniej w związku ze zniszczeniem znacznej części spuścizny aktowej Centralnego Archiwum, Doktorantka zapewne nie dotarła do najważniejszego wsparcia jakie udzieliło opisywane archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Cieszynie w czasie drugiej wojny światowej. Parafia Ewangelicko-Augsburska w Cieszynie reaktywowana w 1709 roku była aż do wojen śląskich w połowie XVIII wieku, jedyną na terenie Górnego Śląska. Nie wchodząc w szczegóły, szczególna pozycja cieszyńskiego kościoła Jezusowego przyczyniła się do powstania bogatego archiwum, które w początkach XX wieku było nieuporządkowane i brak było jakiegokolwiek ewidencji. Prawdopodobnie pod koniec 1941 roku przybyli do Cieszyna dr Henkel, który zajął się parafialną biblioteką Tschammera oraz archiwistka Ewa Lindner. Śladem po jej pracach porządkowych jest charakterystyczna sygnatura napisana na aktach oraz

inwentarz kartkowy lub indeks rzeczowy do inwentarza (albo inwentarz topograficzny) (Biblioteka i Archiwum im. B.R. Tschammera w Cieszynie, Archiwum Parafii E.A. w Cieszynie, sygn. 1546; o pracach archiwalnych archiwistki wrocławskiej krótko wspomina Herbert Patzelt, *Geschichte der evangelischen Kirche in Österreichisch-Schlesien* (Schriften der Stiftung Haus Oberschlesien, Bd. 5), Dülmen 1989, s. 133, 363 przyp. 418.).

7. Na s. 275-285 Autorka omawia problem mikrofilmowania archiwaliów, w tym ksiąg metrykalnych. Tu można dodać, że zachowały się mikrofilmy parafii ewangelickich w polskiej części Śląska Cieszyńskiego: w Cieszynie, Jaworzu koło Bielska i Wiśle. Być może w archiwach innych parafii też będzie można odnaleźć kolejne szpule mikrofilmów. Z informacji na opakowaniach mikrofilmów wynika, że prace te wykonano w 1941 roku. Praktyka była taka, że zwracając metryki po zmikrofilmowaniu przekazywano do parafii również egzemplarz mikrofilmów. Dzisiaj parafia w Cieszynie ma zdigitalizowane te mikrofilmy.

Uwagi szczegółowe:

1. s. 23 (wstęp) można przy omawianiu wykorzystanych wrocławskich zespołów przywołać przewodnik po tym Archiwum, zob. *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym do 1945 roku*, red. Andrzej Dereń, Rościław Żerelik, Wrocław 1996.

2. s. 126 – w pracy podano, że Śląsk Austriacki składał się z *księstw: cieszyńskiego, opawskiego oraz części księstw karniowskiego i nyskiego*, jednak informacja ta jest nieprecyzyjna, gdyż składał się z całego księstwa cieszyńskiego, bielskiego i części księstw opawskiego, karniowskiego i nyskiego oraz kilku państw stanowych.

3. s. 238 tabela 9 – wykaz parafii ewangelickich, które przekazały metryki do Centralnego Archiwum we Wrocławiu w latach 1934-1943, pod datą 1934 wymieniono Bąków (Bonkau) w powiecie cieszyńskim. Z tą identyfikacją nie można się zgodzić, ponieważ wieś ta znajdowała się w Polsce, a więc w innym kraju i nie zachodziła żadna relacja służbowa. Po drugie, w tej wsi na Śląsku Cieszyńskim nie było kościoła, nawet katolickiego, który powstał dopiero pod koniec XX wieku, a w 2002 uruchomiono we wsi kaplicę ewangelicką. Z całą pewnością chodzi o Bąków koło Kluczborka, w którym istniał kościół ewangelicki pod patronatem właścicieli ziemskich. Dzisiaj jest filialem Parafii Ewangelicko-Augsburskiego w Kluczborku.

4. s. 239 tabela 9 j.w. podobne wątpliwości dotyczą miejscowości Jägerndorf, która została zidentyfikowana jako Karniów w powiecie Bruntal w ówczesnej Czechosłowacji, czyli dzisiejszy Krnov. Kościół ewangelicki wybudowano tam w 1901 roku i już w 1934 roku mieli przekazać metryki? Tu także mamy sytuację, że chodzi o inne państwo. Wydaje mi się, że tę miejscowość należy identyfikować z Strzelniczkami, także kiedyś Jägerndorf, w których

znajduje się gotycki kościół będący do 1945 roku w rękach protestantów. Dzisiaj do kościoła katolickiego.

5. W podrozdziale 2.2. *Historia kościelnej prowincji śląskiej* - warto rozbudować informacje na temat kościołów protestanckich funkcjonujących na terenach polskiego województwa śląskiego przyłączonych po kampanii wrześniowej i ich specyfice (niezależne struktury: kościół unijny, kościół ewangelicko-augsburski). W tym podrozdziale nie odnalazłem żadnych informacji o terenach włączonych do prowincji śląskiej w 1938 roku po rozbiore Czechosłowacji (opawszczyzna - Holčovice).

6. W bibliografii, s. 330-331 w dziale źródła archiwalne wymieniono archiwa w których przeprowadzono kwerendę. Informacja obejmuje zespoły archiwalne i ich inwentarze. W przypadku zespołów wymieniono sygnatury wykorzystane w niniejszej dysertacji i można zauważyć dziwną prawidłowość. W przypadku każdego zespołu wymieniono zaledwie jedną jednostkę. Jest to dziwne, ponieważ akta z zespołu Śląskie Centralne Archiwum Ewangelickie i Biblioteka Centralna można było wykorzystać przy omawianiu zasobu opisywanego tu archiwum.

7. Przy omawianiu dziejów Staatsarchiv Breslau warto przywołać monografię: Bruno Krusch, *Geschichte des Staatsarchivs zu Breslau*, Leipzig 1908.

III

Na uznanie zasługuje również typografia dysertacji, która została przystępnie napisana. Opisy bibliograficzne w przypisach wykonane są poprawnie, podobnie w opisach wydawnictw polsko i niemieckojęzycznych brak jest literówek. Korektę wykonano bardzo precyzyjnie, w monografii nie ma w ogóle literówek. Skróty są używane konsekwentnie, a całość jest ujednolicona.

* * *

Przedstawiona do recenzji praca *Śląskie Centralne Archiwum Ewangelickie we Wrocławiu (1934-1945) jako realizacja idei archiwum historycznego* jest w znacznym stopniu oryginalnym osiągnięciem badawczym p. Anny Radziejewskiej. Katalog problemów, erudycja źródłowa, a przede wszystkim dobre rzemiosło historyczne to zalety jej narracji. Z całą pewnością mogły zostać zaprezentowane w dysertacji tylko pod warunkiem przeprowadzenia

uprzednio długotrwałych i drobiazgowych kwerend. Kolejnym atutem Autorki jest fakt, że bardzo dobrze syntetyzuje. Przedstawiona dysertacja potwierdza, że jej Autorka jest już w pełni ukształtowanym historykiem, a jej monografię można przyjąć jako dysertację doktorską. Dlatego wnoszę o dopuszczenie p. Anny Radziejewskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego. Jednocześnie wyrażam nadzieję, że praca zostanie opublikowana, oczywiście po uwzględnieniu uwag i uzupełnień zawartych w niniejszej recenzji.

Wacław Gąsienicki